

ABU RAYHON BERUNIY – BUYUK SERQIRRA OLIM

Shukurullayeva Nodira Qahramon qizi

Urganch davlat universiteti

pedagogika fakulteti boshlang'ich ta'lim yo'nalishi 3-bosqich talabasi.

Tel: +998994289179

Annotatsiya: Mazkur maqolada buyuk olim Abu Rayhon Beruniyning hayoti va ilmiy faoliyati to'g'risida ma'lumotlar beriladi. Shuningdek, ushbu olim asarlarining ilmiy tahlili, uning fan sohasiga qo'shgan ulkan hissalarini bayon etiladi va Beruniyning hayoti hamda ijodiy, ilmiy faoliyatini targ'ib qilish, keng jamoatchilikka va yoshlarga mazkur olimning ilmiy merosini tanitish borasida fikrlar, mulohazalar va takliflar bayon etiladi. Zero, ajdodlarning ilmiy merosini o'rganish porloq kelajakka tomon tashlangan ilk qadamdir.

Kalit so'zlar: kunya, astronomiya, mineralogiya, dinshunoslik, geodeziya, loyiha, ma'danshunoslik, sotsiolog, mantiqshunos, manbashunos.

Kirish. Mamlakatimiz istiqbolga erishganidan keyin, mustaqillik yillarida jahon ilm-fani, madaniyati va san'ati rivojiga, bashariyat ma'naviyati takomiliga o'zining ulkan hissasini qo'shgan buyuk ajdodlarimizning bebaho merosini o'rganish, shu bilan birga, ularning ibratli hayoti va ijodi, benazir kashfiyotlarining olamshumul ahamiyati haqidagi bilimlarni yurtodoshlarimiz orasida ommalashtirishga qaratilgan chora-tadbirlar bugungi kunda o'z samarasini bermoqda. Jumladan, buyuk bobokalonlarimizning qimmatbaho meroslari bo'lmish ilmiy va ijodiy asarlarini o'rganish, o'zbek tiliga tarjima qilish va keng jamoatchilikka taqdim etish ishlari avj oldi.

Xalqimiz butun dunyo ilm-fani, madaniyati va ma'naviyati takomillashuviga ulkan hissa qo'shgan Ahmad Farg'oniy, Muhammad Xorazmiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Nasr Farobiy, Abu Ali Ibn Sino, Alisher Navoiy, Mirzo Ulug'bek va boshqa ko'plab ajdodlarimiz bilan faxrlanishga haqlidir. Shuningdek, ularning ilmiy merosini tadqiq etish bugungi kunning bosh mavzusi hisoblanadi.

“...Barchamiz yaxshi tushunamizki, erishilgan bilimlarni, o'tmishda, jumladan, o'rta asrlar sharqida amalga oshirilgan olamshumul kashfiyotlarni chuqur o'zlashtirmasdan turib na ilm-fanda, na boshqa sohalarda yangi, yanada yuksak



marralarni zabt etib bo‘lmaydi. Biz kelgusi faoliyatimizda ham ayni shu tamoyilga qat’iy amal qilamiz...

...Men yoshlarimizga murojaat qilar ekanman, ularga doimo: “Biz buyuk ajdodlarimiz bilan faxrlanishimiz, g‘ururlanishimiz kerak”, deb aytaman. Ayni vaqtda “Faqat g‘urulanishning o‘zi yetarli emas, kelinglar, o‘zimiz ham, xuddi ular kabi, mana shu bebaho merosga o‘z hissamizni qo‘shaylik”.¹

Jahonshumul ishlari, ilmiy merosi bilan butun dunyoga tanilgan bobokalonimiz Abu Rayhon Beruniyning asrlarini o‘rganadigan, tadqiq qiladigan bo‘lsak, fikrlash doiramizni ancha kengaytirishimizga to‘g‘ri keladi va buning natijasida turli-tuman sohalaridagi qimmatbaho bilimlarga ega bo‘lamiz. Prezidentimiz Shavkat Miromonovich Mirziyoyevning Xorazm viloyati saylovchilar vakillari bilan 2016-yil 11-noyabrdagi uchrashuvida: “... Sevimli shoirimiz, O‘zbekiston Qahramoni Abdulla Oripovning “Ummon ortin yoritdi ilk bor, Beruniyning aql mash’ali”, - deya ta’kidlashi Beruniyning buyukligiga, o‘sha davrda jahon ilm-fan merosining deyarli barcha sohalariga qo‘shgan hissasi tahsinga sazovorligiga ishoradir”².

Asosiy qism. Abu Rayhon Beruniy o‘rta asrning buyuk qomusiy olimi – ensiklopedisti bo‘lgan. “U astronom, astrolog, matematik, o‘simlikshunos, ma’danshunos, tarixchi, manbashunos, dinshunos, adabiyotshunos, faylasuf, sotsiolog, mantiqshunos, ilohiyotchi olim va shoir bo‘lgan”.³ Bundan ko‘rinib turibdiki, Beruniy o‘ta zakovatli va tirishqoq inson bo‘lgan. Chunki bir vaqtning o‘zida ham matematik, ham tatixchi, ham shoir bo‘lish uncha-munch odamning qo‘lidan kelavermaydi. Hozirgi kunda odamlarda shularni kuzatish mumkinki, aniq fanlarga qiziqadigan, o‘rganadigan talabalarning ko‘pchilik qismi ijtimoiy-gumanitar fanlarni o‘zlashtirishda qiynaladi. Masalan, matematiklarning ayrimlari tarix, tilshunoslik kabi sohalarini o‘rganishda qiynaladi. Ijtimoiy fanlarni yaxshi biladiganlarning ayrimlari esa aniq fanlar, ya’ni matematikani o‘rganishda qiyinchilikka duch keladi. Beruniy esa o‘z davrida ilm-fanning deyarli barcha sohalarida katta yutuqlarga erishgan. U 973-yil 9-sentabrda (hijriy 362-zulhijja oyining 3-kunida) Xorazmning qadimiy poytaxti hisobangan Kat shahrida tug‘ilgan. Ayrim manbalarda Beruniy Kat shahrining tashqarisida tug‘ilgan, shu

¹ Islom Karimov. “O‘rta asrlar sharq allomalari va mutafakkirlarining tarixiy merosi, uning zamonaviy sivilizatsiya rivojidadagi roli va ahamiyati” mavzusidagi xalqaro konferensiyadagi nutqidan.

² Shavkat Mirziyoyev. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. – Toshkent: O‘zbekiston, 2017

³ Baxtiyor To‘rayev. Abu Rayhon Beruniy. – Toshkent: “Tafakkur”, 2015.

sababli u “Beruniy”, ya’ni “tashqarilik” degan taxallus bilan atalgan deyishadi. Uning kunyasi⁴ “Abu Rayhon” (“rayhonning otasi” yoki “rayhonli kishi”) haqida aniq bir fikr aytish qiyin. “I. Y. Krachovskiy bu atoqli ot ma’nosini anglatishi ehtimoldan uzoq, ammo “rayhonli kishi” ma’nosida laqab bo’lib kelgan bo’lsa kerak, deydi. Beruniy bolalik chog’idayoq botanikaga qiziqqani uchun shunday laqab berilgan bo’lishi ham mumkin”⁵.

Beruniyning bolaligidanoq ilm-fanga qiziqishi, qobiliyati kuchli bo’lgan. Lekin uning boshlang’ich ta’limni kimdan va qayerda olgani to’g’risda aniq ma’lumotga ega emasmiz. O’sha paytlarda Xorazmda ilm-fanning turli tarmoqlarida yutuqlarga erishgan, ilm-fanni puxta egallagan olimlar yashagan. Beruniy, shubasiz, o’sha olimlardan ta’lim olgan. U o’zining ona tili bo’lmish xorazm tilidan tashqari, yana bir nechta tillarni: sug’diy, fors, yunon va qadimgi yahudiy tillarini o’rgangan. Bundan ko’rinib turibdiki, u turli tillardagi asarlarni mutolaa qilish, ko’plab sohalar bo’yicha bilimlar olish imkoniga ega bo’lgan.

Beruniyning bizga qoldirgan merosiga to’xtaladigan bo’lsak, “1035 – 1036-yillari Beruniy o’zi yozgan asarlari ro’yxatini tuzgan va mazkur ro’yxatda 113 ta asarning nomini keltiradi. Bu asarlardan 70 tasi astronomiyaga, 20 tasi matematikaga, 12 tasi geografiya va geodeziyaga, 3 tasi mineralogiyaga, 4 tasi kartografiyaga oiddir. Agar olimning shundan keyin yashagan 13 yil ichida yozgan 50 dan ziyod asarlarini ham qo’shadigan bo’lsak, ularning umumiy soni 160 dan oshadi”⁶. Yana ayrim manbalarda Beruniy asarlarining soni 200 dan oshishi haqida ma’lumotlar keltiriladi.

Beruniyning yozgan har bir asari uning yangi bir qirrasini kashf etadi va bu asarlarni o’rganish jarayonida Abu Rayhon Beruniyning buyuk serqirra olim ekanligiga amin bo’lamiz. Uning dastlabki asarlaridan biri bo’lmish “Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar” (“Al-osor al-boqiya an al-qurun al-xoliya”) asari 27 yoshida yozib tugallangan. Ushbu asarda qadimgi Xorazmda o’tgan xalqlarning, millatlarning, qadimgi yahudiylar, nasroniylar, majusiylar va musulmonlarning urf-odatlarini, an’analarini, bayramlarini, taqvimlarini, dinlarini, payg’ambarlarini, muqaddas kitoblari haqidagi barcha ma’lumotlar jamlagan. Bu asar yevropada “Xronologiya” nomi bilan mashhur bo’lib, Qobus ibn Vashmgirga bag’ishlangan. Abu Rayhon

⁴Kunya – shajarani bildiradigan laqab.

⁵Abu Rayhon Beruniy. Tanlangan asarlar. – Toshkent: Fan. 1968

⁶Baxtiyor To’rayev. Abu Rayhon Beruniy. – Toshkent: “Tafakkur”, 2015.



Beruniy 160 dan ortiq asrlar yaratagan bo'lsa ham, hozirda bizga uning faqat 30 dan ortiq asari ma'lum. Qolgan asrlari yo bizgacha yetib kelmagan yoki ularning ayrimlari jahon kutubxonalarida saqlanmoqda. Ularni dunyo kutubxonalari hamda shaxsiy kutubxonalardan izlashni davom ettirish zarur. Chunki Beruniyning har bir asari biz uchun qimmatbaho va tengi yo'q meros sanaladi.

Beruniyning o'zi “Mening hamma istaklarim, butun vujudim ilm tarqatishga qaratilgandir va men buni o'zim uchun eng ulug' baxt deb bilaman”, - deya ta'kidlaydi va bu so'zlari tom ma'noda biz uchun ham chorlov bo'ladi desak, mubolag'a bo'lmaydi. U haqda Krachovskiy shunday deydi: “Beruniy... qiziqqan sohalarini sanab chiqishdan ko'ra, qiziqmagan sohalarini sanab chiqish osonroq”.

Olimning bizgacha yetib kelgan asarlari orasida “Mineralogiya” asari alohida o'rin tutadi. Ushbu asar 30 dan ziyod qimmatbaho toshlar va minerallarning nomlari, ulardagi fizik va kimyoviy xossalarni aniqlash, eritib sinab ko'rish, konlarda mavjud bo'lgan deyarli hamma qimmatbaho toshlar va turli xil ma'danlar va ularning qotishmalari haqidagi ilmiy ma'lumotlarni o'zida jamlagan. Ushbu asardan bugungi kunda konchilik uchun ma'lumotlar manbasi sifatida samarali foydalanish mumkin. Mazkur asarda nafaqat mineral moddalar va ularning xususiyatlari haqida ma'lumotlar berilgan, balki butun tabiat, insoniyat, sezgilar, insonlarning ehtiyojlari, Ollohning buyuk va sharafliigi to'g'risida ham mulohazalar keltirilib o'tilgan. Ushbu asrda oltin va kumushni olim shunday ta'riflaydiki, Olloh oltinni yaratib, uni keraksiz moddalardan tozlashni ham insonlarga o'rgatgan, qizdirib, tozalangan sof oltinning narxi qanchalik yuqori bo'lsa, qalbi pok, nohaqliklardan yiroq insonning ham qadri xalq o'rtasida shunday bo'lishi haqida aytadi. Yana insonlarni hayvonlardan ajratib turuvchi yagona narsa bu – aql ekanligi ta'kidlab o'tilgan. “Inson ega bo'lgan sari unga yanada ko'proq ega bo'lishga intiladigan narsa chin lazzat bag'ishlaydi. Ilgari bilmaganini bilganida, inson jonining holati shunday bo'ladi”⁷. Beruniy o'z asarlarida borliqdagi jonsiz narsalar bilan insonlarni, ulardagi his-tuyg'ularni shu qadar uyg'unlashtirganki, uning mahoratiga til ojiz, bu bilan Beruniyning yana bir yangi qirradi kashf etildi.

Beruniyning shunday o'ziga xos jihati aniqlandiki, agar u o'z asarlarida boshqa olimlarning asarlaridagi ma'lumotlardan foydalanadigan bo'lsa, bu

⁷Abu Rayhon Beruniy. Qimmatbaho javohirlar haqida bilimlar kitobi. – Toshkent: “O'zbekiston milliy ensiklopediyasi”, 2017.



ma'lumotlarning manbasini aniq va ravshan holda asarlarida keltirib o'tgan. Shuningdek, Beruniyning “Hindiston”, “Saydana”, “Mineralogiya” nomli asarlari o'z yo'nalishlari bo'yicha eng qimmatbaho asarlar sanaladi.

MUHOKAMA. Bugungi kunda Abu Rayhon Beruniyning hayoti va ilmiy asrlarini targ'ib etish uchun uning hayoti va ijodiga bag'ishlangan tadbirlar, tanlovlar va chellenjlar o'tkazish lozim, deb o'ylayman. Masalan, men “Abu Rayhon Beruniy ni bilamizmi?” nomli chellenjni o'tkazgan bo'lardim. Chellenjning o'tkazilish tartibi va shartlari shundan iboratki, jamoat joylarida yoki universitet hududida ixtiyoriy talaba intervyu shaklida savol-javob qilinadi. Bunda Beruniyning hayoti va ijodiga doir 10 ta savol tuziladi. Eng ahamiyatli joyi shundaki, ushbu chellenj ijtimoiy tarmoqlar, jumladan, telegram, youtube, instagram va facebook sahifalarida doimiy ravishda yoritib boriladi va bir hafta davom etadi. 10 ta savoning hammasiga to'liq javob berganlar Abu Rayhon Beruniyning “Tanlangan asarlar”i bilan, savollardan 8, 9 tasiga javob berganlar esa Beruniyning 100 ta hikmati jamlangan kitoblar bilan, 6, 7 ta savolga to'g'ri javob berganlar esa esdalik sovg'alari, masalan, daftarlar bilan taqdirlanadi.

Ushbu loyihaning ijtimoiy tarmoqlarda yoritib borilishi hamda savollarga yaxshi javob bergan ishtirokchilarning taqdirlanishi ko'pchilik odamlarning chellenjda ishtirok etish istagi paydo bo'lishiga olib keladi. So'ngra talabalarning o'zlari Beruniy haqida o'qib-o'rganishni boshlaydilar. Chunki ixtiyoriy talaba loyiha ishtirokchisi bo'lishi mumkin va qimmatbaho kitoblarga ega bo'lishi mumkin.

Bundan tashqari yana ko'plab loyihalarni o'tkazish mumkin. Masalan, universitetda fakultetlararo “Beruniy va biz” nomli ko'rik tanlov o'tkazish mumkin. Ushbu tanlovning asosiy shartlari quyidagilardan iborat:

1. Talabalar 10 kishidan oshmagan jamoa ko'rinishida tanlovda ishtirok etishadi. Har bir fakultetdan istagancha jamoa qatnashishi mumkin.
2. Beruniyning o'zining qalamiga mansub asarlar va u haqida yozilgan asarlardan foydalangan holda Abu Rayhon Beruniyning hayoti va imiy faoliyatiga bag'ishlangan sahna ko'rinishini tashkil qilish.
3. Beruniyning olib borgan izlanishlarining natijalarini bugungi kundagi texnologiyalar natijalari bilan solishtirib, buni bayon qilish.

XULOSA. Abu Rayhon Beruniyning olib borgan ilmiy tadqiqotlari tahsinga sazovordir. Uning hayoti va ilmiy asarlarini talabalar o'rtasida va keng jamoatchilik



orasida targ‘ib qilish uchun yuqorida sanab o‘tilgani kabi ishlar olib borilsa, bu yaxshi samara beradi. Chunki yuqoridagi tanlov va loyihalar jarayonida talabalarning o‘zi mustaqil ravishda buyuk bobokalonimiz Beruniyning hayoti hamda ilmiy asarlarini, Beruniy haqidagi asarlarni o‘rganib chiqadi. Ushbu olimning hayoti va ijodiy faoliyatini o‘rganish esa har bir o‘rganuvchining dunyoqarashini kengaytiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Baxtiyor To‘rayev. Abu Rayhon Beruniy. – Toshkent: “Tafakkur”, 2015.
2. Shavkat Mirziyoyev. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. – Toshkent: O‘zbekiston, 2017.
3. Abu Rayhon Beruniy. Tanlangan asarlar. – Toshkent: Fan. 1968.
4. Abu Rayhon Beruniy. Qonuni Mas’udiy, - T.: Fan, 1973.
5. Abu Rayhon Beruniy. Qimmatbaho javohirlar haqida bilimlar kitobi. – Toshkent: “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi”, 2017.

Research Science and Innovation House